

BRANKO MATULIĆ

MOTIV POLUMJESECASTOG ŠTITA NA MOZAICIMA
SALONITANSKE ŠKOLE-RADIONICE MOZAIKA

Poseban otisak

VJESNIK ZA ARHEOLOGIJU I HISTORIJU DALMATINSKU

Svezak

87-89

SPLIT - 1998

Branko MATULIĆ

MOTIV POLUMJESEČASTOG ŠTITA NA MOZAICIMA SALONITANSKE ŠKOLE-RADIONICE MOZAIKA

LE MOTIF DE LA PELTE SUR LES MOSAIOJES DE L'ECOLE-ATELIER DE MOSAIOJJE SALONU AIN

UDK: 7.048 : 738.5 (497.5 Salona) "652"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 1. 10. 1995.

Odobreno: 30. 12. 1997.

Branko Matulić

HR, 21000 SPLIT

Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine

Glavno povjerenstvo u Splitu

Proučavajući pojedine ukrasne motive, u ovom slučaju polumjesečasti štit, sa svim njegovim pojavnim oblicima kroz prostor i vrijeme, proučavaju se ujedno i osobine razvoja mozaične umjetnosti na mozaicima rimske provincije Dalmacije, posebno kroz djelovanje salonitanske škole-radionice mozaika koja unatoč vidljivim utjecajima drugih jakih mozaičnih središta i u ovom slučaju ima svoja posebna likovna rješenja.

Jedan od zanimljivijih i neobičnijih likovno-geometrijskih ukrasnih čimbenika koji se u brojnim inačicama pojavljuje na mozaičnim tapetima, svakako je motiv polumjesečastog štita (BAIEMA 76, DECOR 57a).¹ U znanstvenoj i stručnoj literaturi za njega se gotovo redovito upotrebljava naziv pelta prema grčkom pelth, kako su stari Grci zvali malen, lagan, srpasta

Kataloške oznake i nazivi korišteni u ovom članku sukladni su s oznakama i nazivljem u svijetu prihvaćenog upisnog obrasca za katalošku obradu mozaika, ocijenjenog i potvrđenog od "Association internationale pour l'Etude de la Mosai'que antique" (AIEMA), dakako prevedenim i donekle prilagođenim duhu hrvatskog jezika, što je i posebno naglašeno upotrebom kratica BAIEMA i DECOR. Te kratice se odnose na dva kataloga, prvi kao izdanje 4. Bulletin-a de l'A. I. E. M. A., autora M. BLANCHARD, J. CHRISTOPHE, J. P. DARMON, H. LAVAGNE, R. PRUDHOMME i H. STERN, Repertoire graphique du decor geometrique dans la mosai'que antique, Bulletin d'information de l'Association internationale pour l'etude de la mosai'que antique IV, Pariš 1973. godine i drugi 1985. godine kao posebna knjiga autora C. BALMELLE, M. BLANCHARD - LEMEE, J. CHRISTOPHE, J. P. DARMON, A. M. GUIMIER-SORBETS, H. LAVAGNE, R. PRUDHOMME, H. STERN, La decor geometrique de la mosai'que romaine, Repertoire graphique et descriptif des compositions lineaires et isotropes, Picard, Pariš 1985 (dalje: DECOR).

oblika, odnosno mjesecu sličan štit, izrađen najčešće od pletera presvučena kožom.² S obzirom na značenje uvriježenog stranog naziva i na njegov likovni oblik koji podsjeća na polumjesec, nema razloga da hrvatski naziv za ovaj motiv ne bude upravo tako, polumjesečasti štit.³

Unatoč tome, postoji određeno osporavanje helenističkog porijekla ovog motiva koje iznosi M. E. Blake, koja smatra daje on potpuno rimski likovni izraz nastao na italском kopnu u 1. st. po Kristu, odakle se širio uglavnom po zapadnom dijelu antičkog svijeta.⁴ Tu činjenicu posredno potvrđuje i jedan od najvećih znanstvenika u proučavanju mozaika H. Stern koji proučavajući razne inačice motiva kvadriloba, odnosno četveroštitastog oblokrielnog križa (BAIEMA 35, 76, 85, 366, DECOR 227-229), tvrdi kako se može zaključiti daje motiv četveroštitastog oblokrielnog križa, a time i samog polumjesečastog štita s mnogobrojnim pojavnim oblicima, izrazito zapadni motiv, jer se učestalo koristi na mozaicima Italije, Španjolske i ostalih zapadnih rimskih provincija uključujući i Sjevernu Afriku. U istočnim provincijama Carstva ga gotovo i

² Enciklopedija Leksikografskog zavoda 5, Zagreb 1961., 704; Enciklopedija Leksikografskog zavoda 7, Zagreb 1964., 318; B. KLAJČ, Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod MH, Zagreb 1986., 1026; V. PUTANEC, Francusko-hrvatski rječnik, Školska knjiga, Zagreb 1957., 629.

³ U članku S. PIPLOVIĆ, Splitsko-trogirska klesarska radionica iz XIII. stoljeća, Majstor Radovan i njegovo doba, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Trogiru 26-30. rujna 1990. godine, Trogir 1994., 179-193, autor razglabajući o likovnim klesarskim motivima koji se javljaju u Splitu i Trogiru kao arhitektonski ukrasi, piše: "Splet figura poznatih u literaturi pod nazivom dvostruka pelta (vrsta štita, talijanski: *doppia pelta*) ili sučeljene ljuske (*squame affrontate*) javlja se na ovom području dosta često. Osnovna figura podsjeća na brojku 8, a sastavljena je od polukružnica." Potrebno je upozoriti, kako bi se izbjegle moguće zabune u nazivlju, da se u tom članku uz motiv ljuske (krljušti, *squame*) vezuje i naziv pelta, odnosno štit, što je pogrešno. Pelta, odnosno polumjesečasti štit, ime je za likovno-geometrijski oblik različit od oblika ljuske, te su ta dva različita naziva vezana i uz dva različita likovno-geometrijska motiva, koji se naročito često koriste pri izradi mozaika. Primjeri rimskih mozaika u spomenutom članku, prikazani na si. 10. a-g, odnose se isključivo na sastavnice ispunjene motivima ljuski, a ne, kako je navedeno, motivima jednostrukog i dvostrukog štita, jer bi taj naziv pretpostavio sasvim drugačiju likovno-geometrijsku sastavnicu. To uostalom potvrđuje i nazivlje u literaturi pod bilješkom 14 na koju se poziva S. Piplović, a gdje se navodi francuski naziv *ecaillies affrontées*, njemački *Schuppenpaaren*, engleski *opposed scales*, španjolski *escamas afrontadas* i talijanski *sguame affrontate* i svi ti nazivi odnose se u hrvatskom prijevodu isključivo na pojam ljuske, a nikako uz peltu, odnosno polumjesečasti štit.

⁴ E. MARION BLAKE, The Pavement of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire, *Memoirs of The American Academy in Rome* 8, 1930., 136; A. KISS, Roman Mosaics in Hungary, *Fontes Archaeologici Hungariae, Academiai Kiado*, Budapest, 1973., 37-38.

nema, dok se u Grčkoj, gdje bi se s obzirom na svoje izvorište trebao najčešće upotrebljavati, javlja tek mjestimično.⁵ Te okolnosti upućuju daje možda ovaj motiv u sklopu razvoja rane rimske mozaične umjetnosti "nanovo otkriven", neovisno o zaboravljenim helenističkim uzorima od kojih mu je ostao samo naziv. Pod tom pretpostavkom izvorište nastanka mu vjerojatno treba tražiti u likovnim ukrasnim motivima nastalim preuzimanjem biljnih sadržaja, kao što su nastali kapitelni i mnogi drugi ukrasi. Upravo je nastanak oblika polumjesečastog štita jako blizak nastanku korinskog, odnosno kasnijeg rimskog kompozitskog kapitela, jer oba imaju ishodište u biljci akanta (SI. 30.).⁶ No, za razliku od ukrasnih oblika spomenutih kapitela na kojima se gotovo uvijek raspoznaju ishodišni biljni uzori, već u začetku izvedbe na mozaicima, polumjesečasti štit, gubitkom treće dimenzije, nastaje potpunim pojednostavnjenjem i apstrahiranjem do čisto geometrijskog oblika koji svojim izgledom jedva da naslućuje svoje porijeklo, pa se njegov oblik može dobiti i matematičko-geometrijskim odnosom tri kružnice od kojih su dvije jednake manje, upisane u većoj. Razmjernim presjekom tog motiva, okomito kroz točke dodira među trima kružnicama, nastaju motivi polumjesečastog štita koji se javljaju pojedinačno ili skupno, međusobno ili u odnosu s drugim motivima, tvoreći različite samostalne ukrasne čimbenike, okvirne nizove odnosno rubne trake ili pak sastavnice (SI. 29.). Ipak, brojne inačice motiva, oblikovanih s ukrasnim dodacima koji i izgledom i imenom poput voluta, vitica, kitica itd., upućuju i na veoma blisko biljno izvorište njegova nastanka. Raščlambom skupnih i pojedinačnih umjetničko-likovnih sadržaja, u ovom slučaju motiva polumjesečastog štita, na poznatim mozaicima s područja provincije Dalmacije kao razdjelnice preplitaja kulturnih utjecaja s istoka i zapada, moguće je ukazati na određene opće i posebne osobitosti izvorišnih polazišta, razvojnih pravaca i preklapanja izražajnih osobina glavnih mozaičnih središta antičke i kasnoantičke mozaične umjetnosti kroz djelovanje salonitanske škole-radionice mozaika.⁷ Već i na prvi pogled nameće se zaključak da se prema vremenskom rasponu u kojemu se javlja, učestalom primjenom na brojnim različitim položajima u sklopu provincije, te bogatstvom

H. STERN, Sur un motif ornemental des mosaïques du palais dit de Theodoric a Ravenne, Felix Ravenna 2 - 1978 (CXVI), Ravenna 1979., 80.

F. STELE, Kapitel, LEJ 3, Zagreb 1964., 142, Akant, LEJ 1, Zagreb 1959., 27. Postojanje domaće mozaičke škole-radionice s glavnim središtem u Saloni, tokom razvoja antičkih mozaika na našim stranama, nije upitno. Glavna prijepornost je vrijeme njenog nastanka, prostornost njenog djelovanja i utjecaja, kao i utvrđivanje mogućeg postojanja određenih posebnosti u umjetničkom izražaju u okviru same škole-radionice. Pod pojmom škola-radionica podrazumijeva se umjetničko središte u kojem postoji nasljeđe školovanja mozaičara umjetnika i zanatlija i pod čijim krilom vjerojatno djeluju i moguće radionice-ispostave u ostalim važnijim središtima

različitosti pojavnih oblika, upotreba polumjesečastog štita potpuno uklapa u tokove općeg razvoja antičkih mozaika s izvoristima na italjskom kopnu, ali i kasnoantičke mozaične umjetnosti koja u provinciji Dalmaciji bogatom nasljeđu rimskih uzoraka pridodaje jake umjetničke poticaje iz istočnih provincija, često stvarajući vlastita osebujna likovna rješenja nastala u sklopu salonitanskog mozaičnog kruga.

Najranije poznate primjere motiva polumjesečastog štita nalazimo na rubnim trakama antičkih mozaika iz Risna⁸ (Crna Gora) i Višića⁹ (Bosna i Hercegovina), u obliku niza povezanih polumjesečastih štitova (BA1EMA

provincije Dalmacije. One su nesumnjivo pod jakim, neposrednim ili posrednim utjecajem matične radionice, tim više stoje većina školovanih mozaičara koji djeluju po čitavoj pokrajini, vjerojatno upravo u njoj izučila zanat i u svojim radovima su se obilato koristili pojedinačnim i skupnim uzorcima likovnih motiva iz knjige uzoraka koja je sastavljena pri salonitanskoj školi-radionici. Prve sigurnije naznake njena postojanja nalazimo u okviru grupe mozaika s figurativnim prikazima Sapfo i Muza, Orfeja, Tri tona, Apolona iz Salone, mozaika iz Staroga Grada, te mozaika iz Zadra, Višića, Stoca, Panika (Bosna i Hercegovina) i Risna (Crna Gora), koji pokazuju nesumnjivo slične likovno-stilske osobine, lako uočljive izborom podjednakih uzoraka sastavnica, pojedinačnih motiva i mitoloških sadržaja, a okvirno nastalih krajem 2. i kroz 3. st. O tome opširnije vidi B. MATULIĆ, "Salonitanska radionica mozaika", magistarski rad obranjen u prosincu 1994. godine pri Sveučilištu u Zagrebu, Centru za poslijediplomske studije u Dubrovniku (neobjavljeno); ISTI, Prilog proučavanju nastanka, razvoja i trajanja salonitanske škole-radionice mozaika, *Opuscula archaeologica* 18, Zagreb (1994.) 1995., 155-172 (dalje: Prilog proučavanju nastanka); E. DYGGVE, Die Mosaiken, Der Altchristliche Friedhof Marusinac, *Forschungen in Salona* 3, Wien 1939., 63, 64 (dalje: Die Mosaiken); Đ. MANOVIĆ, Prolegomena uz probleme kasnoantičkog mozaika u Ilirikumu, *Zbornik radova Narodnog muzeja II*, Beograd 1959., 83-109; ISTI, Mozaik, *ELU* 3, Zagreb 1964., 501 (dalje: Mozaik); ISTI, Problemi starohrišćanskih mozaika u Jugoslaviji, *Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Materijali XVIII*, Beograd 1980., 14 (dalje: Problemi); D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Mozaik, *EJ* 6, Zagreb 1965., 169 (dalje: Mozaik); J. MEDER, Ranokršćanski podni mozaici na istočnom Jadranu, *Materijali XVIII*, Beograd 1980., 117-119 (dalje: Materijali XVIII); M. BUZOV, Pitanje domaćih mozaičkih radionica, *Prilozi* 2, Zagreb 1985, 51-58 (dalje: Pitanje radionica); J. JELIČIĆ RADONIC, Mozaici konsignatorija salonitanske katedrale, *Diadora* 15, Zadar 1993., 275 (dalje: Mozaici konsignatorija); ISTA, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, *Split* 1994., 77, 85 (dalje: Ranokršćanske dvojne crkve); ISTA, Supetar, Ranokršćanski spomenici otoka Brača, *Split* 1994., 59-61 (dalje: Supetar); ISTA, Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba, *PPUD* 34, Split 1994., 25, 34, 36 (dalje: Salonitanski kulturni krug); N. CAMBI, Mozaik, *Enciklopedija Hrvatske Umjetnosti, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"*, Zagreb 1995., 595-597 (dalje: Mozaik).

VIALLA des SOMMIERES, Voyage historique et politique au Montenegro, Paris 1820., t. II, 245-246; D. VUKSAN, Risanski mozaik, *Almanah-šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo 1931., 201-205; ISTI, Les mosaïques de Risan, *Albania* IV, 1932., 77-79; Đ. MANOVIĆ, Mozaik 501; ISTI, La question des différentes

76, 233, DECOR 57c), a oba su datirana polovicom 2. st. po Kristu (SI. 1.). Iz istog razdoblja je i rubna traka drugog tapeta iz Višića, ukrašena dvostrukim nizom obrnuto postavljenih polumjesečastih štitova¹⁰ (DECOR 57d) (SI. 2.). Upravo ovi primjeri ukazuju na jake veze s mozaičnim središtima na italском kopnu, jer se ovako urešene rubne trake najčešće nalaze na mozaicima iz Pompeja¹¹ (Italija), a dosta rijede po ostalim provincijama izuzev Germanije.¹² Vremenski nešto kasnije i razvojno složenije su rubne trake izvedene kao niz povezanih okomitih i vodoravnih parova polumjesečastih štitova (BA1EMA 235, DECOR 57f). Nju nalazimo na mozaiku u Ilidži¹³ (Bosna i Hercegovina) (SI. 3.) čija se datacija s kraja 2. i početkom 3. st. po Kristu u potpunosti poklapa s vremenom nastanka brojnih drugih mozaika iz Ptuja¹⁴ (Slovenija), Aquincuma¹⁵ (Mađarska), Kolna¹⁶ (Njemačka) i Herzogenbuchseea¹⁷

ecoles des mosaiques greco-romaines de Yougoslavie, Essai d'une esquisse de leur evolution, La mosaique Graeco-Romaine 1, Colloque international du Centre National de la recherche scientifique, Paris 1965; Č. MARKOVIĆ, Konzervatorski radovi na "Risanskim mozaicima", Starine Crne Gore 2, 1964., 111-116; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Mozaik 169, 170; P. MIJOVIĆ, Risan, EL Umjetnosti 4, Zagreb 1966., 99, 100; ISTI, Podni mozaici u Crnoj Gori, Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Materijali XVIII, Beograd 1980., 89-110, si. 3 (dalje: Podni mozaici u Crnoj Gori); ISTI, Pradavne i davne kulture Crne Gore, Podni mozaici u Crnoj Gori, Titograd 1987., 95-112, si. 48-50 (dalje: Pradavne i davne kulture Crne Gore); D. i M. GARAŠANIN, Istorija Crne Gore 1, Titograd 1967., 214, 215, si. 31, 32; J. MEDER, Materijali XVIII, 119; O. PEROVIĆ, Crna Gora, LEJ 1, Zagreb 1984., 241, sa slikom; J. BILIĆ, Antika, LEJ 1, Zagreb 1984., 25; D. LEKIĆ, Francuzi o Crnoj Gori, u XIX vijeku, Bar 1985., 68, 69; M. BUZOV, Pitanje radionica, 53, T 1, sl.1; M. BUZOV i RED., Mozaik, LEJ 2, Zagreb 1987., 381 (dalje: Mozaik).

⁹ I. ČREMOŠNIK, Rimska vila u Višićima, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n. s. XX, Sarajevo 1965., str. 171, 172, T XVII, XX (dalje: Rimska vila); ISTA, Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1984., 32-35, 113, si. 20, 21, k. 9 (dalje: Mozaici i zidno slikarstvo).

¹⁰ I. ČREMOŠNIK, Rimska vila 171, si. 13, T. XIX; ISTA, Mozaici i zidno slikarstvo 28-30, 113, 114, si. 13, 14, k.10.

¹¹ E. MARION BLAKE, Nav. dj. (4), pl. 33, 3.

¹² La Mosaique Greco-Romaine, Paris 29 Aout - 3 Septembre 1963, (Actes du 1. Colloque International pour l'Etude de la Mosaique antique) Paris, C.N.R.S., 1965., 83, fig. 6 (dalje: CMGR I).

¹³ J. KELLNER, Romische Baureste in Ilidža bei Sarajevo, VVissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina V, 1897., 137, T. LIX, fig. 8b; I. ČREMOŠNIK, Mozaici i zidno slikarstvo 45, 116, si. 28, k.18.

¹⁴ B. DJURIĆ, Antički mozaik na ozemlju SR Slovenije, Arheološki Vestnik 27, Ljubljana 1977., 605, 606, tab. XCIV-XCV

¹⁵ A. KISS, Nav. dj. (4), 18, 19, 40, 41, Pl. HI/3, 4.

¹⁶ K. PARLASCA, Die romischen Mosaiken in Deutschland, Romisch-germanische Forschungen 23, Berlin 1959., pl. 62, 2.

¹⁷ V VON GONZENBACH, Die romischen Mosaiken der Schweiz, Basel, 1961., 116-118, Tf. 24.

(Švicarska), ukrašenih istim motivom. Jedan od najizraženijih oblika nastali međusobnim odnosom pojedinačnih motiva polumjesečastog štita svakako je onaj na okvirnoj traci drugog mozaika u Ilidži iz početka 3. st. po Kristu,¹⁸ izvedenoj kao niz četveroštitastih oblokrilnih križeva u čijim središtima je upisano po pet manjih kvadrata (BAIEMA 35, 76, 85, 366, slično DECOR 227b) (SI. 4.). To je ujedno, za sada, najraniji poznati primjer izvedbe motiv oblokrilnog križa na mozaičnim rubnim trakama provincije Dalmacije, za koj izravnih poredbi nema, ali prema sličnom motivu iz Ptuja¹⁹ datiranom pr& kraj 2. st. po Kristu, te brojnim primjerima upotrebe ovog motiva osobito i zapadnim provincijama i Sjevernoj Africi tokom 2. i 3. st. po Kristu,²⁰ možem ustvrditi da su predlošci korišteni na istočnoj jadranskoj obali i zaleđu, bili i samom toku razvoja mozaičnih sadržaja čije su smjernice određival umjetnička središta na Apeninskom poluotoku.

U daljnjem toku razvoja motiva polumjesečastog štita korištenog n rubnim trakama, prevladavaju valoviti nizovi sa ili bez pridodanih ukrasni dodataka. Među takvim trakama posebno nam je istaknuti valoviti ni povezanih polumjesečastih štitova od kojih svaki ima pridružen motiv list vinove loze (BAIEMA 234, DECOR 58b) (SI. 5.). S obzirom da ovaka predložak ne nalazimo nigdje izvan provincije, a unutar nje na čak tri različit udaljena položaja, na mozaiku iz Petrovca na moru (Crna Gora) datirano pred kraj 3. st. po Kristu,²¹ Mulina na otoku Ugljanu datiranog pred kraj 4. početak 5. st. po Kristu,²² te Kapljuča u Saloni²³ koji je iz istog razdoblja ka

¹⁸ E. PAŠALIĆ, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muze BiH, n. s. XIV, Sarajevo 1959., 123, si. 13, T.III, 1, 2; I. ČREMOŠNIK, Mozaik i zidno slikarstvo 54, 56-58, 118, si. 39, 40, k. 24.

¹⁹ B. DJURIĆ, Nav. dj. (14), 602, 603, tab. LXXXII-LXXXV.

²⁰ H. STERN, Nav. dj. (1), 59, 60, 80.

²¹ F. BULIĆ: Ritrovamenti atichi a Castellastua, Bulletino di archeologia e stor dalmata XXXV, Split 1902., 160; I. NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIC, Kasnoantičl mozaik iz Petrovca na moru, Zbornik radova SAN XLIV, Vizantološki institut, kr 3, Beograd 1955., 159-162; S. PETKOVIĆ: Crna Gora, Arhitektura, ELU 1, Zagn 1959., 675; V. JOVANOVIĆ: Novi kasnoantički mozaički pod u Petrovcu na mor Starine Crne Gore 1, 1963., 129-137; Đ. MANO ZISI, Mozaik 501; O. PEROVK Nav. dj. (8), 241; M. BUZOV i RED.: Mozaik 381; P MIJOVIĆ: Petrovac i moru, ELU 3, Zagreb 1964., 604; ISTI, Podni mozaici u Crnoj Gori 102-106, s 4; ISTI, Petrovac na moru, LEJ 2, Zagreb 1984., 567; ISTI, Pradavne i davt kulture Crne Gore 96, 112-114, si. 51, 52; DECOR 108, T. 58/b.

²² M. SUIĆ, Arheološka istraživanja u Mulinama na o. Ugljanu, Ljetopis JAZU 6 Zagreb 1960, 234, 241, T. 3, si. 1; ISTI, Rad Arheološkog muzeja u Zadru c oslobođenja do 1959. godine, Diadora 1, Zadar 1960., 208; ISTI, Zadar u staro vijeku, Zadar 1981, 289, 338; N. BEZIĆ-BOŽANIC, Muline, ELU 3, Zagreb 196< 508; N. CAMBI, Mozaik 597.

²³ F. BULIĆ, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milen Zbornik Matice Hrvatske 1, O tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva, Zagreb 192

onaj u Mulinama, može se govoriti o ovom motivu kao izvornom likovnom domišljaju salonitanske škole-radionice mozaika čiji se jasni obrisi naziru tokom 3. st. po Kristu.²⁴ Svjedočanstvo dugotrajnosti upotrebe pojedinih ukrasnih čimbenika, kao stoje spomenuti valoviti niz, nalazimo na okvirnoj traci mozaika u južnom brodu Simferijeve-Hezihijeve bazilike, datiranom u 5. st. po Kristu,²⁵ no ukrasni dodatak ovdje nije stilizirani list vinove loze, već se radi o valovitom nizu povezanih polumjesečastih štitova od kojih svaki

194 (dalje: Razvoj arheoloških istraživanja); J. BRONDSTED, *Chronologie et histoire, La Basilique des cinq Martvrs a Kapljuč, Recherches a Salone 1*, Copenhagen 1928., 180, 181; ISTI, *Description generale de l'edifice, La Basilique des cinq Martvrs a Kapljuč, Recherches a Salone 1*, Copenhagen 1928., 37, 39, 47, 59, 61, fig. 11, 12, Pl. I, II, III; ISTI, *Les mosaïques, La Basilique des cinq Martvrs a Kapljuč, Recherches a Salone 1*, Copenhagen 1928., 114, 115, 125, 126, 127, 129, 130, fig. 122, Pl. IV, VII (dalje: *Les mosaïques*); E. DYGGVE, *Die Mosaiken 53*, bilj. 1; E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianitv*, Oslo 1951., 83 (dalje: *History*); Ž. RAPANIĆ - L. KATIC, *Prošlost i spomenici Solina*, Solin 1971., 41; E. MARIN, *Kapljuč i forum, Slobodna Dalmacija 17.8.1987.*, 23; ISTI, *Starokršćanska Salona, Studije o genezi, profilu i transformaciji grada, Latina et Graeca*, Zagreb 1988., 50, 87 (dalje: *Starokršćanska Salona*); B. KIRIGIN - E. MARIN, *Arheološki vodič po srednjoj Dalmaciji, Logos*, Split 1989., 85; M. BUZOV, *Pitanje radionica*, 53, 55, T.5/1; M. BUZOV i RED., *Mozaik 382*; M. BUZOV, *Prilog paleografiji ranokršćanskih mozaičkih natpisa u Istri i Dalmaciji, Prinosi Odjela za arheologiju*, Zagreb 1988., 77, 79, 83, T. 8/1; ISTA, *Prilog poznavanju osobnih imena sa mozaičkih natpisa u Jugoslaviji, Prilozi 7*, Zagreb 1990., 59; ISTA, *Mozaička dekoracija u kasnoantičkoj arhitekturi na istočnoj obali Jadrana, Prilozi 8*, Zagreb 1991., 50, T. 2./I (dalje: *Mozaička dekoracija*); J. JELIČIĆ RADONIĆ, *Supetar*, 59, 60; ISTA, *Ranokršćanske dvojne crkve*, 73, 77, 78; ISTA, *Salonitanski kulturni krug*, 25, 30; E. MARIN, *Civitas Splendida Salona, Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone, Salona Christiana*, Split 1994., 48, 55, si. 14 (dalje: *Civitas Splendida Salona*); N. CAMBI, *Mozaik 597*.

B. MATULIĆ, *Prilog proučavanju nastanka*, 155-172.

F. BULIĆ, *S cavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l'a. 1902.*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 26, Split 1903., 60 (dalje: *BASD 26*); E. BULIĆ, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante gli a. 1903 e 1904.*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 27, Split 1904., 126, 132, T. 12; F. BULIĆ, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986., 102 (dalje: *Po ruševinama*); W. GERBER, *Verzeichnis der Hohenkoten bei den Ausgrabungen in Salona, Forschungen in Salona I*, Wien 1917., 22 (dalje: *Verzeichnis der Hohenkoten*); ISTI, *Basilica episcopalis urbana, Forschungen in Salona I*, Wien 1917., 50, si. 60 (dalje: *Basilica episcopalis*); J. BRONDSTED, *Les mosaïques 132*; E. DYGGVE, *Die Mosaiken 53*, bilj. I, 63; ISTI, *Le baptistere de la "basilica urbana" a Salone d'apres les fouilles de 1949*, *Actes du V Congres international d'archeologie chretienne*, Aix-en-Provence 13-19. sept.1954., 1957, 195 (dalje: *Le baptistere*); ISTI, *Nova basilica dis scoperta u Solinu, Peristil 2*, Split 1957., 59 (dalje: *Nova basilica*); Đ. MANO-ZISI, *Problemi 14*; A. ŠONJE, *I mosaici pavimentali delle basiliche paleocristiane del Parentino in rapporto con gli altri mosaici delle coste Adriatiche*, *ATTI 16*, Centro di ricerche

ima pridružen motiv kopljastog lista (BAIEMA 76, 100b, 234, DECOJ 58e) (SI. 6.). Upravo na ovom primjeru je vidljiva mogućnost mnogobrojnih izvedbenih inačica istog osnovnog motiva koji je u različitim mozaičnim središtima dobijao samo njima svojstvene oblike, čija je učestala primjena prostorna rasprostranjenost ovisila o vrsnoći i utjecajnosti djelovanja pojedin« škole-radionice mozaika.

To isto se može reći i za mozaične sastavnice koje su poglavito sastavljeni od motiva polumjesečastog štita. One se rano javljaju na mozaicima u Italiji uostalom kao i rubne trake, s veoma jednostavnim predlošcima kroz 1. i 2. st po Kristu. Sporadično ih nalazimo i po ostalim provincijama, dok tokom 3 st. bivaju sve složenije i vrlo su česte po zapadnom dijelu Carstva.²⁶ Jednu oc takvih ranijih i jednostavnijih sastavnica s mrežom pravokutnika u kojima si upisani motivi polumjesečastog štita, raspoređenih tako da po dva štiti međusobno zatvaraju crni krug u kojemu su upisana dva manja bijela krugé (BAIEMA 12, 21, 76, 314, DECOR slično 57b), nalazimo na mozaiki otkrivenom u Saloni, jugoistočno od Porta Andetria i koji je vjerojatno nastac krajem 2. i početkom 3. st po Kristu (SI. 7.).²⁷ Na njemu je zorno predloženo na početku spomenuto geometrijsko izvorište motiva, kada polumjesečast štitovi nastaju presjekom tri kružnice. Slično sastavljen motiv nalazimo, doduše na rubnoj traci, na približno datiranom mozaiku iz Autuna²⁸ (Francuska), h istog razdoblja je i mozaik otkriven u prizemlju kuće Marinka Račića u Starom Gradu na Hvaru,²⁹ na kojemu je izveden isječak sastavnice od nasuprotne postavljenih vodoravnih i okomitih valovitih nizova povezanih polumjesečastir

storiche-Rovigno, Trieste-Rovigno 1985.-86., 113 (dalje: I mosaici pavimentali) J. JELIČIĆ RADONIĆ, Supetar 60; ISTA, Ranokršćanske dvojne crkve 77, 78 ISTA, Salonitanski kulturni krug, 25; N. CAMBI, Mozaik 597.

²⁶ A. KISS, Nav. dj. (4), 37, 38.

²⁷ F. BULIĆ, Ritrovamenti antiehi a Salona, Pavimento a mosaico, Bullettino di areheologia e storia dalmata 28, Split 1905., 176, 177, T. 13, Fig. 1; B. MATULIĆ Prilog proučavanju nastanka, 156.

²⁸ H. STERN - M. BLANCHARD-LEMEE, Recueil general des Mosaiques de la Gaule, II, Lvonnaise, 2, Partie Sud-Est, Lyon, C.N.R.S. (10. supplement a Gallia). 1975., n° 243, pl. XLVII.

²⁹ V. PRIBOJEVIĆ, O podrijetlu i zgodama Slavena, izdanje JAZU, Zagreb 1951., 23-24, 198-201; J. JELIČIĆ RADONIĆ, Ranokršćanske dvojne crkve, 8; O ovom nalazu za sada su javnosti predloženi jedna fotografija u boji izdana kao razglednica i crtež prijedloga rekonstrukcije čitavog tapeta koji je izradio pisac ovih redaka i to na letku koji reklamira ljetni tečaj škole mozaika u Starom Gradu na Hvaru, a izdan je 1995. g. od strane Restauratorske radionice, Glavnog povjerenstva u Splitu - Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, a koji je korišten i u J. JELIČIĆ RADONIĆ, Pharos - Antički grad, Katalog izložbe Pharos - antički grad, 20. prosinca 1995. - 21. siječnja 1996., Muzejski prostor Zagreb, Zagreb 1995., 80 -nacrt s položajem mozaika spram arh., 84, 85 -crtež rekonstr., 112, 114; T.

štitova (BAIEMA 234, 455, DECOR 57f, 222d,e,f) (SI. 8.). Ova sastavnica je bila veoma često izvođena i na ranokršćanskim mozaicima u provinciji Dalmaciji pa je tako u različitim inačicama nalazimo i na tapetima uglavnom salonitanskih bazilika, ali i dosta južnije. U glavnom brodu ranokršćanske bazilike na Marusincu u Saloni,³⁰ svakom je polumjesečastom štitu pridružen ukras lista vinove loze (BAIEMA 234, 455, DECOR 58b, 222d,e,f) (SI. 9.), što je u bliskoj svezi sa spomenutim rubnim trakama u Petrovcu na moru, Mulinama i Kapljuču. Na mozaiku pomoćne prostorije krstionice salonitanskog episkopalnog središta,³¹ pridodana je kao ukras tek točka (BAIEMA 133,

MAROEVIĆ, Kad je Stari Grad bio mlad, Katalog izložbe Pharos - antički grad, 20. prosinca 1995.-21. siječnja 1996., Muzejski prostor Zagreb, Zagreb 1995., 17, samo fotografija.

F. BULIĆ, Scavi nell'antico cimitero cristiano di Marusinac, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 21, Split 1898., 43 (dalje: BASD 21); ISTI, Scavi nell'antico cimitero cristiano di Marusinac a Salona durante l'a. 1898., *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 22, Split 1899., 73, 75, 83, 84 (dalje: BASD 22); ISTI, Razvoj arheoloških istraživanja 196; ISTI, Po ruševinama 123; J. BRØNDSTED, Les mosaïques 132; E. DYGGVE, Die Mosaiken 55, 56, 57, bilj. 5, 58, 59, 67, bilj. 28, 70, 71, 73, 75, T. 9, si. 23, 67, 91; ISTI, Historv 79, si. 4/23; LJ. KARAMAN, Glose djelu E. Dvggve und R. Egger, *Der Altchristliche Friedhof Marusinac*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51, 1930.-1934., Split 1940., 254; D. RENDIĆ- MIOČEVIĆ, Hrvatska, ELU 2, Zagreb 1962., 584 (dalje: Hrvatska); ISTI, Mozaik 170; ISTI, Solin, ELU 4, Zagreb 1966., 253 (dalje: Solin); Ž. RAPANIĆ - L. KATIĆ, Nav. dj. (23), 38, 39; A. JURIC, Antička i starokršćanska Salona, Salona-Solin, *Svetište Gospe od otoka, Solin* 1976., 26, 44; J. MEDER, O ranokršćanskim podnim mozaicima na istočnoj obali Jadrana, *Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske* 26/2, Zagreb 1977., 37, 38, 44 (dalje: O ranokršćanskim podnim mozaicima); ISTA, Materijali XVIII, 112, 113, 114, 118, 119; M. BUZOV, Pitanje radionica, 53, 54; ISTA, Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom u Jugoslaviji, Prilozi 3-4, Zagreb 1986/87., 104 (dalje: Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom); M. BUZOV i RED., Mozaik 382; M. BUZOV, Mozaička dekoracija 51, T. 4/2, 5, 7/1, 13; A. ŠONJE, I mozaici pavimentali 114, 135, 144; E. MARIN, Marusinac, *Slobodna Dalmacija* 21.8.1987., 9 (dalje: Marusinac); ISTI, Starokršćanska Salona 89; ISTI, Civitas Splendida Salona 48; B. KIRIGIN - E. MARIN, Nav. dj. (23), 102; B. MIGOTTI, Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine, Zagreb 1990., 25 (dalje: Ranokršćanska topografija); J. JELIČIĆ RADONIĆ, Supetar, 61; ISTA, Ranokršćanske dvojne crkve, 77, 78; ISTA, Salonitanski kulturni krug, 31, 34; N. CAMBI, Mozaik 597.

F. CARRARA, Iskapanja u Saloni - O iskapanjima u Saloni 1846., *Antička Salona*, Split 1991., 161-163; ISTI, O iskapanjima u Saloni 1847-1848, *Antička Salona*, Split 1991., 174-178; F. BULIĆ, Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l'a. 1901., *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 25, Split 1902., 73 i d., T. 4, 5, 9 (dalje: BASD 25); ISTI, BASD 26, 33 i d., T. 6, 7; ISTI, Po ruševinama 97; W. GERBER, Nebenbauten bei der Basilica urbana, *Forschungen in Salona I*, Wien 1917., 64, 76, si. 149 (dalje: Nebenbauten); E. DYGGVE, Nova basilica 59;

455, DECOR 58b, 222e) (SI. 10.), te napokon, unutar kasnoantičke vile u zaljevu Kruče³² (Crna Gora), gdje nalazimo sastavnicu također od nasuprotno postavljenih vodoravnih i okomitih valovitih nizova povezanih polumjesečastih štitova, ali s klinastim ukrasom, a u međuprostorima su upisani zupčasti trokutići (BAIEMA 234, 455, DECOR 58b, 222d,e,f) (SI. 11.). Vidljivo je da su i ovi likovni predlošci bili jako dugo u upotrebi, a vremenski raspon trajanja ove sastavnice na području provincije Dalmacije, prema poznatim primjerima, je od prelaska 2. na 3. st., pa do polovice 6. st. po Kristu, kada se datira mozaik u Kručama.³³ Vrijeme nastanka mozaika s ovim predloškom iz Salone, prema brojnim usporedbama istih motiva iz bazilika u Poreču,³⁴ Celju³⁵ (Slovenija), Ohridu i Radolištu³⁶ (Makedonija), Veroni, Vicenzi, baptisteriju u Gradu³⁷ (Italija), bilo bi 5. st. po Kristu, što bi se poklopilo sa dosadašnjom prihvaćenom datacijom podnih uresa na Marusincu.

U razvojnem slijedu sastavnica s motivom polumjesečastog štita posebno mjesto zauzima sastavnica od virovitih četveroštitastih svastika. Izvorno se javlja u Italiji, a prvi primjeri se datiraju krajem 1. i početkom 2. st. po Kristu, odakle se šire po Britaniji i Germaniji, ali nikako prije druge polovice 2. st. po Kristu. Za prijenos pojedinačnih ili skupnih motiva virovitih četveroštitastih svastika u druge dijelove Carstva, vjerojatno je najvažniju ulogu odigrala akvilejska škola-radionica pri kojoj se ovaj motiv učestalo javlja koncem 2. st. po Kristu i kasnije.³⁸ Možda je tim ili čak izravnijim utjecajem prenesen i u provinciju Dalmaciju, gdje najraniji pojedinačni motiv virovite četveroštitaste svastike sa upisanim kvadratom (BAIEMA 35, 76, 83, 84, 456, DECOR 223d) nalazimo na jednom mozaiku iz Ilidže s kraja 2. i početka 3. st. po

J. JELIČIĆ RADONIĆ, Mozaici konsignatorija 278 i d; ISTA, Supetar 60; ISTA, Salonitanski kulturni krug, 25, 32.

³² P. MIJOVIĆ, Pradavne i davne kulture Crne Gore 116, 117, 143, si. 59, 61, 75; M. BUZOV, Mozaička dekoracija 51, 53.

³³ ISTI, Nav. dj., 117.

³⁴ A. ŠONJE, Predeufrazijske bazilike u Poreču, Zbornik Poreštine 1, Poreč 1971, 241, 260-262, si. 17.

³⁵ B. DJURIĆ, Nav. dj. (14), 552-554, tab. XIVb.

³⁶ V. BITRAKOVA-GROZANOVA, Starohristijanski spomenici vo ohridsko, Ohrid 1975., Ohrid: 46, 66, pl. VIII; Radolište 84, si. 43.

³⁷ P. L. ZOVATTO, Mosaici paleocristiani delle Venezie, Udine 1963., Verona: 33, illustrazioni 29, 30; Vicenza: 38, 39, illustrazione 33; Grado: 149-152, illustrazione 150.

³⁸ G. BRUSIN, Aquileia, Udine, 1929., 72; E. MARION BLAKE, Roman Mosaics of the Second Century in Italy, Memoirs of The American Academy in Rome 13. 1936., 10, 135; K. PARLASCA, Nav. dj. (16), 132-134; D. LEVI, Antioch Mosaics Pavement, Princeton-London-Hague 1947., 418; V. VON GONZENBACH, Nav. dj. (17), 269; A. KISS, Nav. dj. (4), 37, 38.

Kristu (SI. 21.).³⁹ Sličan ukras pojavljuje se i na spomenutom mozaiku iz Petrovca na moru,⁴⁰ no ovdje je umjesto kvadrata upisan motiv salomonovog čvora (BAIEMA 35, 76, 84, 456, DECOR 57g, 223b) (SI. 20.). Prvi pravi primjer sastavnice od virovitih četveroštitastih svastika sa upisanim zupčastim kvadratićem u središtu (BAIEMA 35, 76, 83, 84, 456, DECOR 223c) otkriven je u Saloni, na termalnom mozaiku otkrivenom prilikom istraživanja tzv. bazilike Orientalis, a datiran je u drugu polovicu 3. st. po Kristu (SI. 12.).⁴¹ Brojni primjeri u Ostiji⁴², naročito u Tivoliju⁴³ (Italija), te u Nvonu⁴⁴ (Švicarska) i Aquincumu⁴⁵ (Mađarska) potvrđuju dataciju salonitanskog mozaika.

Bogatom izboru u knjizi uzoraka salonitanske škole-radionice mozaika valja pridodati i sastavnice koje svojom složenošću i različitim likovnim izvedbama istog predloška, potvrđuju nastojanje majstora mozaičara da se jednostavno ne preslikavaju isti uzorci, već se svakoj novoj izvedbi osnovnog nacrt, pridodaju samo tom mozaiku pripadajuće likovne posebnosti. To je izrazito uočljivo na četiri mozaika od kojih su dva otkrivena u Orliću (SI. 13., 14.),⁴⁶ a po jedan na Marusincu (SI. 15.)⁴⁷ i u blizini Prološka (SI.

³⁹ J. KELLNER, Nav. dj. (13), 139, 140, T. LXII, LXIII, LXIV, fig. 8e1, e2, e3, e4; I. ČREMOŠNIK, Mozaici i zidno slikarstvo 50, 51, 117, si. 32, 34, k. 21.

⁴⁰ Vidi bilj. 21.

⁴¹ F. OREB, Archaeological excavations in the eastern part of acient Salona in 1979., Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 77, Split 1984., 30, Pl. 3; E. MARIN, Marusinac 9; B. KIRIGIN - E. MARIN, Nav. dj. (23), 102.

⁴² G. BECATTI, Scavi in Ostia 4, Mosaici e Pavimenti marmorei, Scavi di Ostia 4, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1961., n° 43, pl. XLVIII.

⁴³ P. GUSMAN, La Villa imperiale de Tibur (Villa Hadriana), Pariš, 1904., 227, fig. 332.

⁴⁴ V. VON GONZENBACH, Nav. dj. (17), 153-158, 269, Tf. 68-69.

⁴⁵ A. KISS, Nav. dj. (4), 13, 37, 38, Pl. 11/1.

⁴⁶ M. BUDIMIR, Istraživanje antičke građevine u Orliću kod Knina, Obavijesti HAD-a, 16/1, Zagreb 1984., 22; Z. GUNJACA, Orlić, LEJ 2, Zagreb 1984., 512; M. BUDIMIR - LJ. RADIĆ, Orlić kod Knina, Villa ništica, Arheološki pregled 1985./86., Beograd 1986., 109, si. 2, 3; M. BUZOV, Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom 103, 106; M. BUDIMIR - LJ. RADIĆ, Orlić kod Knina, antička građevina, Izvještaj muzeja kninske krajine, Knin 1990., 2, 3, T. 3, si. 1, 3, T. 4, si. 1; B. MIGOTTI, Ranokršćanska topografija 54; M. BUDIMIR, Arheološka topografija kninske općine, Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini, Izdanje HAD-a, 15/1990., Zagreb 1992., 26; LJ. RADIĆ - M. BUDIMIR, Istraživanje antičkog lokaliteta u Orliću kod Knina, Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini, Izdanje HAD-a, 15/1990., Zagreb 1992., 43, 44, si. 8, 9, 12; N. CAMBI, Mozaik 596.

⁴⁷ F. BULIĆ, BASD 21, 43; ISTI, BASD 22, 73, 74, 75, 83, T. 3; ISTI, Razvoj arheoloških istraživanja 196; ISTI, Po ruševinama 123; J. BRONDSTED, Les mosaiques 116, 132; E. DYGGVE, Die Mosaiken 55, 56, 57, bilj. 5, 60, 61, 67,

13.).⁴⁸ Mozaici u Orliću nastali su vjerojatno krajem 3. st. po Kristu i imaju sve odlike kasnog rimskog mozaičnog stvaralaštva. Otprilike tada ili nešto kasnije nastaje i prološki mozaik. Jedna od sastavnica u Orliću, a gotovo je potpuno ista s onom na mozaiku blizu Prološca, izvedena je od od dijagonalno usmjerene mreže vretena koja čini četveroliste, čiji je svaki drugi red obložen sa četiri polumjesečasta štita s križićem tvoreći motiv oblokrilnog križa i kvadrate konkavnih stranica u čijim središtima su upisani križoliki cvijetovi (BAIEMA 15, 16, 35, 76, 85, 107, 109, 133, slično 458, DECOR 228c + 229a). Na drugom orličkom mozaiku izvedena je slična sastavnica oblokrilnih križeva od polumjesečastih štitova u čijim su središtima motivi četverolista, ali međuprostore u ovoj inačici popunjavaju kvadrati (BAIEMA 35, 76, 85, 109, 458, DECOR 227a+229a+b). Potvrdu datacije ovih mozaika daju nam brojni primjeri mozaika na kojima se motiv oblokrilnog križa, kao osnovni čimbenik koji gradi sastavnice, učestalo javlja upravo tokom 3. st. po Kristu pa dalje, a na izrazite sličnosti ukazuje uzorak iz Loupiaca⁴⁹ (Francuska). Mozaično polje iz bazilike na Marusincu na kojemu nalazimo sastavnicu od dijagonalno usmjerene mreže vretena koja čini četveroliste, čiji je svaki drugi red obložen sa četiri polumjesečasta štita s tri kitice kojima su pridružena po dva polukružna ukrasa, tvoreći motiv oblokrilnog križa i kvadrate konkavnih stranica u čijim središtima su upisani zupčasti kvadratići (BAIEMA 15, 16, 35, 76, 85, 107, 109, 133, slično 458, DECOR 228c + 229a), nastalo je u 5. st. po Kristu, na što nas upućuju slični primjeri iz istog razdoblja u Djemili⁵⁰

bilj. 28, 70, 71, 74, 75, 76, 78. T. 9, si. 23, 67, 70, 79, 93, 95, 96; E. DYGGVE, *Historv* 79, si. 4/23; LJ. KARAMAN, *Nav. dj.* (30), 254; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Hrvatska* 584; ISTI, *Mozaik* 170; ISTI, *Solin* 253; Ž. RAPANIĆ - L. KATIĆ, *Nav. dj.* (23), 38, 39; A. JURIC, *Nav. dj.* (23), 26, 44; J. MEDER, *Materijali XVIII*, 115; ISTA, *O ranokršćanskim podnim mozaicima* 37, 39, 44; M. BUZOV, *Pitanje radionica*, 53, 54; ISTA, *Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom* 104; M. BUZOV i RED., *Mozaik* 382; M. BUZOV, *Mozaička dekoracija* 51, T. 4/2, 5, 7/2, 8/1, 8/2, 9/1; DECOR 384, 385, T.244/f; A. ŠONJE, *I mosaici pavimentali* 114, 135, 144; B. MIGOTTI, *Ranokršćanska topografija* 25; B. MATULIĆ, *Motiv kantarosa na ranokršćanskim mozaicima salonitanske radionice*, *Prijatelj zbornik* 1, PPUD 32, Split 1993., 152, 153; B. KIRIGIN - E. MARIN, *Nav. dj.* (23), 102; E. MARIN, *Marusinac* 9; ISTI, *Starokršćanska Salona* 89; ISTI, *Civitas Splendida Salona* 48; J. JELIČIĆ RADONIĆ, *Supetar* 61; ISTA, *Ranokršćanske dvojne crkve* 77, 78; ISTA, *Salonitanski kulturni krug*, 31, 34; N. CAMBI, *Mozaik* 597.

⁴⁸ K. PATSCH, *Rimska mjesta po imotskom polju*, Sarajevo 1900., 26; A. UJEVIĆ, *Imotska krajina*, Split 1953., 40; A. UJEVIĆ, *Kratak pregled povijesti Imotske krajine*, *Imotski zbornik* 1, Matica hrvatska, Imotski 1992., 12.

⁴⁹ Gallia 12, *Fouilles et Monuments archeologiques en France metropolitaine*, C.N.R.S. Paris 1954., 210, fig. 14.

⁵⁰ M. BLANCHARD-LEMEE, *Maisons a mosaiques du quartier central de Djemila (Cuicul)*, Paris, Ophrys, 1975., pl. 23, 24, 97 i d.

(Alžir) i Gravedonu⁵¹ (Italija). Naravno, valja nam spomenuti i veoma sličan uzorak ove sastavnice iz 6. st. po Kristu iz S. Vitale u Ravenni⁵² (Italija), koji bi upućivao na vrlo primamljivu dataciju u razdoblje Justinijanove prevlasti na jadranskoj obali. No kako ovo mozaično polje pripada velikoj, unaprijed planiranoj mozaičnoj cjelini koja je ukrašavala podove čitavog ranokršćanskog sklopa na Marusincu, nemoguće ga je promatrati izdvojeno. A u cjelovitoj raščlambi svih čimbenika koji se javljaju na marusinačkim mozaicima, uočljiva je upravo zapanjujuća podudarnost upotrebe istih i sličnih likovnih uzoraka pojedinačnih motiva, okvirnih traka ili pak sastavnica s onima koji se javljaju na mozaicima Antiohije i Afrodizijasa (Turska). Podudarnost zasigurno nije slučajna i upućuje na vrlo jake veze sa maloazijskim mozaičnim stvaralaštvom.⁵³

U Sasama (Bosna i Hercegovina) otkrivenje termalni mozaik datiran u 3. ili 4. st. po Kristu,⁵⁴ na kojemu se između ostalog nalazi i sastavnica od nasuprotno postavljenih vodoravnih valovitih nizova povezanih polumjesečastih štitova, sa u međuprostorima upisanim kvadratićem (BAIEMA 234, 452, DECOR 249e) (SI. 16.). S obzirom na poznate motive valovitih nizova sa okvirnih traka, ova sastavnica izgleda kao daje nastala umnažanjem takvih uzoraka spojenih u jednu cjelinu. Položena kao okvirno polje središnjem figurativnom prikazu s morskim sadržajem, zasigurno svojim izgledom podražava stilizirano valovlje, za što su motivi polumjesečastog štita posebno pogodni. Nešto drugačijim rasporedom, ali vjerojatno s istom namjerom privida valovite površine, izvodile su se sastavnice paralelnih valovitih nizova povezanih višebojnih polumjesečastih štitova (BAIEMA 234, DECOR 222b)

⁵¹ M. MIRABELLA ROBERTI, *Atti dell'ottavo Congresso di studi dell'alto medioevo*, I, Milano 1962., 238 id., fig. 9, 10.

⁵² R. FARIOLI, *Pavimenti musivi di Ravenna paleocristiana*, Ravenna 1975., fig 62.

⁵³ Prve usporedbe ukazuju da se među mozaicima izvedenim na Marusincu i onima s raznih položaja samo u Antiohiji mogu uočiti potpuno jednakih 17 uzoraka sastavnica, 10 uzoraka rubnih traka, te 16 pojedinačnih ukrasnih čimbenika. Gotovo svi ti jednaki uzorci iz Antiohije, te s vrlo bliskim primjerima iz Afrodizijasa, nastali su u 4. i 5. st. po Kristu i predstavljaju siguran okvir za datiranje mozaika na Marusincu. Prikaz cjelovitog istraživanja s ovom problematikom bit će predmetom posebnog rada. Vidi S. CAMPBELL, *The Mosaics of Antioch*, *The Corpus of Mosaic Pavements in Turkey*, *Subsidia mediaevalia* 15, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1988; ISTA, *The Mosaics of Aphrodisias in Caria*, *The Corpus of Mosaic Pavements in Turkey*, *Subsidia mediaevalia* 18, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1991.

⁵⁴ V. RADIMSKY, *Bericht über die Ausgrabungen von Domavia bei Srebenica in den Jahren 1892 und 1893*, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina* IV, 1896., 223, T IV; I. ČREMOŠNIK, *Mozaici i zidno slikarstvo* 99-101, 125, 126, si. 72, k. 45.

(SI. 17.). One su bile otkrivene u konsignatoriju uz salonitansku katedralu⁵⁵ i sjevernom bočnom brodu križne, Honorijeve bazilike.³⁶ Kako se svi za sada poznati uzorci ove sastavnice izvan provincije Dalmacije, datiraju isključivo tokom 6. st. po Kristu, te s obzirom da se u to vrijeme podiže križna bazilika sa svojim mozaicima koji su slični onima u konsignatoriju, čini se opravdano redatiranje mozaika krstioničkog sklopa s konsignatorijem u 6. st. po Kristu.⁵⁷

⁵⁵ F. CARRARA, *Topografia e scavi di Salona, Trieste 1850.*, 111; A. CONZE, *Römische Bildwerke einheimischen Fundorts in Österreich Heft 1, Wien 1872.*, 16, 17; F. BULIĆ, *BASD 25*, 79, bilj. 3, 84, bilj. 1, 86; *ISTI, BASD 26*, 33, **bilj.** 2, 73, bilj. 1, T. 7/1; *ISTI, Po ruševinama 98*, bilj. 86., si. na str. 99; W. GERBER, *Das Ruinenfeld im nordwestlich Teile der Neustadt von Salona, Forschungen in Salona I, Wien 1917.*, 15; *ISTI, Die Christlichen Kultbauten Kreuzschiffbasilika, Forschungen in Salona I, Wien 1917.*, 35, 37 (dalje: *Die Christlichen Kultbauten*); *ISTI, Basilica episcopalis 77*, si. 149, T. 1, 2, 2/3; *ISTI, Nebenbauten 77*, 78, si. 148; J. BRONDSTED, *Les mosaïques 132*; E. DYGGVE, *Die Mosaiken 53*, bilj. 1, 76, bilj. 42 i 44; *ISTI, Le baptistère 195*; *ISTI, Nova basilica 59*; *ISTI, Historv 33*, bilj. 63, si. 2/29; *CMGR I*, 295, si. 21; L. KATIĆ - Ž. RAPANIĆ, *Nav. dj. (23)*, 30; A. JURIĆ, *Nav. dj. (23)*, 21; D. RENDIĆ - MIOČEVIĆ, *Tipologia dei battisteri Salonitani, Estratto da Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1972.*, 277; V. BITRAKOVA GROZDANOVA, *Nav. dj. (36)*, 50; Đ. MANO-ZISI, *Problemi 14*; A. ŠONJE, *Nalazi podnih mozaika u Eufrazijani i bazilici sv. Agneze u Muntajani, kao i odnos podnih mozaika na području Poreštine prema mozaicima starokršćanskih bazilika na obalama Jadrana, Ranokršćanski mozaici u Jugoslaviji, Materijali 18, Beograd 1980.*, 158; *ISTI, I mosaici pavimentali 114*, 115, 158; I. ČREMOŠNIK, *Mozaici i zidno slikarstvo 100*; *DECOR 346*, T. 222/b; M. BUZOV, *Mozaička dekoracija 53*, T. 3./I; A. UGLEŠIĆ, *Još jednom o datiranju ranokršćanskog pluteja iz Posedarja kod Zadra, Diadora 15, Zadar 1993.*, 151; M. PRELOG, *Djela 2, Povijesno-umjetničke studije I, Između antike i romanike, Zagreb 1994.*, 31 i d; E. MARIN, *Civitas Splendida Salona 30*, 37; J. JELIČIĆ RADONIĆ, *Mozaici konsignatorija 275-290*; *ISTA Supetar 60*; *ISTA, Ranokršćanske dvojne crkve 28*, 32, 77; *ISTA, Salonitanski kulturni krug, 25*, 32; N. CAMBI, *Mozaik 597*.

⁵⁶ F. BULIĆ, *Scavi nelle basiliche urbane di Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909, BASD 35, Split 1912.*, 5; *ISTI, Po ruševinama 106*; W. GERBER, *Verzeichnis der Hohenkoten 22*; *ISTI, Die Christlichen Kultbauten 26*, 35, 36, 37, 38, 39, Fig. 41, 55; *ISTI, Basilica episcopalis 43*; *ISTI, Nebenbauten 59*; E. DYGGVE, *Die Mosaiken 53*, bilj. 1, 63; *ISTI, Le baptistère 195*; *ISTI, Nova basilica 59*; I. NIKOLAJEVIĆ, *"Salona Christiana" u VI i VII veku, VAHD 72-73, Split 1979.*, 158, 163; J. MEDER, *0 ranokršćanskim podnim mozaicima 43*, 44; *ISTA, Materijali XVIII*, 118; A. ŠONJE, *I mosaici pavimentali 114*; E. MARIN, *Starokršćanski centar, Slobodna Dalmacija, 19.8.1987.*, 11; *ISTI, Starokršćanska Salona 91*; B. KIRIGIN - E. MARIN, *Nav. dj. (23)*, 95; M. BUZOV, *Mozaička dekoracija 53*; J. JELIČIĆ, *Ranokršćanski figuralni mozaik u Starom Gradu na Hvaru, PPUD 24, Split 1984*, 32; J. JELIČIĆ RADONIĆ, *Supetar 61*; *ISTA, Ranokršćanske dvojne crkve 77*, 78; *ISTA, Mozaici konsignatorija 283*, 285; *ISTA, Salonitanski kulturni krug, 25*, 31, 32, 34.

⁵⁷ J. JELIČIĆ RADONIĆ, *Supetar 61*; *ISTA, Ranokršćanske dvojne crkve 32*, bilj. 39; *ISTA, Mozaici konsignatorija 275-287*; *ISTA, Salonitanski kulturni krug, 21-37*.

Pojedinačni pak motivi polumjesečastog štita su brojni i u osnovi prate razvoj istih i sličnih uzoraka na rubnim trakama i sastavnicama mozaika provincije Dalmacije, od najranijih primjeraka u Risnu iz 2. pol. 2. st. po Kristu (SI. 18., 19.), već spomenutih primjeraka iz Ilidže i Petrovca na moru, te onog iz Sasa iz 3. ili 4. st. po Kristu (SI. 22.), pa do brojnih posebnih likovnih rješenja na ranokršćanskim mozaicima Marusince (SI. 22., 23., 24., 25.), Simferijeve-Hezihijeve bazilike (SI. 26., 27.) i bazilike u Supetru (SI. 28.) iz 5. st. po Kristu.

Jasnim isčitavanjem pojedinih motiva uklopljenih u cjelinu mozaične topografije, kako provincije Dalmacije, tako i čitavog Carstva, dobijaju se dragocjeni podaci o dosad nejasnim obrisima razvoja mozaične umjetnosti na istočnoj jadranskoj obali, za koju, što se tiče "prozapadnog" motiva polumjesečastog štita, s pravom možemo reći da brojnošću različitih pojava oblika i njihovim istančanim likovnim rješenjima, stoji uz bok sličnim antičkim i kasnoantičkim mozaičnim ostvarenjima.

LE MOTIF DE LA PELTE SUR LES MOSAÏQUES DE L'ÉCOLE-ATELIER
DE MOSAÏQUE SALONITAIN

(Résumé)

Le motif du bouclier en demi-lune ou pelte, que l'on trouve en de nombreux exemplaires sur les tapis de mosaïque, aussi bien isolé que sur les bordures ou dans des compositions, est certainement un des éléments décoratifs géométriques les plus intéressants et les plus inhabituels. Les multiples exemples de ce motif typiquement occidental sur les mosaïques de la province de Dalmatie témoignent des liens étroits et très précoces qu'entretenaient les mosaïstes provinciaux avec les grands centres de l'art de la mosaïque. Les exemples les plus anciens, datés du courant des II-IIIe s. ap. J.-C., sont figurés sur des bordures à Risan, Visici et Ilidza. Ce motif, qui apparaît comme une conception originale de l'école-atelier de mosaïque salonitain, est réalisé sur les pavements de Petrovac na moru de la fin du IIP s. ap. J.-C., tandis que les mêmes peltes sont datées de la fin du IVe s. et du début du Ve s. ap. J.-C. à Muline sur l'île d'Ugljan et à Kapljuc à Salone. Un pavement au contenu très similaire a été fabriqué sur le site de Marusinac à Salone au cours du Ve s. ap. J.-C.

On observe sur de nombreux sites des compositions formées exclusivement ou majoritairement de motifs de peltes ; il est important de remarquer que les exemples les plus anciens sont ceux de Salone et de Stari Grad sur l'île de Hvar et qu'ils datent de la fin du IP s. et du début du IIP s. ap. J.-C. Il est possible de situer les pavements découverts à Orlic, Prolozac, Kruè et, bien sûr, à Salone, dans l'évolution progressive de ces compositions, entre le IIP s. et le VP s. ap. J.-C. La composition d'une mosaïque de la fin du IIP s. ou du début du IVe s. ap. J.-C., trouvée à Sase, est particulièrement importante pour l'analyse chronologique de l'évolution des différentes variantes du motif de pelte. Dépouvue de réel parallèle dans le cercle des mosaïques salonitaines et hors de celui-ci, elle constitue une étape dans l'évolution vers les modèles originaux qui ont été réalisés, d'après l'état actuel des connaissances, exclusivement pendant l'époque justinienne et par la suite. On a des exemplaires de ce type de compositions sur les mosaïques du "consignatorium" et de la basilique cruciforme du groupe épiscopal de Salone. Les motifs de peltes isolées sont également nombreux. Dans la province de Dalmatie, ils connaissent en général le même développement que les peltes identiques ou similaires utilisées sur les bordures ou dans les compositions de mosaïques de l'Antiquité et de l'Antiquité tardive.

Les modèles originaux composant tous les pavements de mosaïques mentionnées ici suivent l'évolution des créations similaires en mosaïque dans les autres provinces. Dans ce cadre, la qualité et la non-répétition du contenu décoratif de ses œuvres permet à l'école-atelier de mosaïque de Salone de rivaliser à égalité avec d'autres grands centres de l'art de la mosaïque, particulièrement pendant l'Antiquité tardive.

Traduction: Pascale Chevalier

Rubne trake

5[^]. 1. Niz povezanih polumjesečastih štitova (BAIEMA 76, 233, DECOR 57c).

Risan

datiran u 2. pol. 2. st. po Kristu.

Višići,

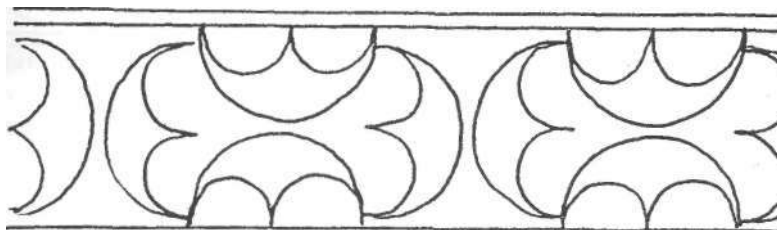
datiran u **polovicu** 2. st. po Kristu.

SI. 2. Dvostruki niz obrnuto postavljenih polumjesečastih štitova (DECOR 57d).

Višići,

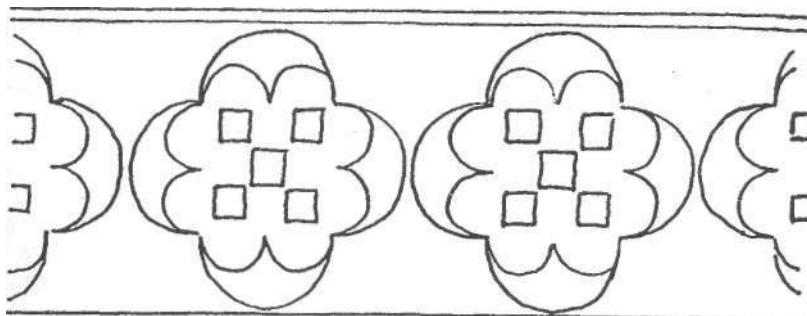
datiran u polovicu 2. st. **po** Kristu.

SI. 3. Niz povezanih okomitih i vodoravnih parova polumjesečastih štitova (BAIEMA 235, DECOR 57/).

Ilidža,

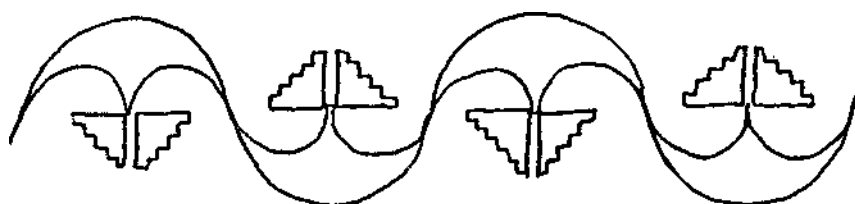
datiran u 2. ili 3. st. po Kristu.

SI. 4. Niz četveroštitastih (pelte) oblokrilnih križeva (kvadriloba) u čijim središtima su upisana po pet manjih kvadrata (BAIEMA 35, 76, 85, 366, slično DECOR 227b).

Ilidža,

datiran u 3. st. po Kristu.

SI. 5. Valoviti niz povezanih polumjesečastih štitova od kojih svaki ima pridružen motiv lista vinove loze (BAIEMA 234, DECOR 58b).

Petrovac na moru,
Ugljan, Muline,
Salona, Kapljuč,

datiran pred kraj 3. st. po Kristu.
datiran u kraj 4. i početak 5. st. po Kristu.
datiran u kraj 4. i početak 5. st. po Kristu.

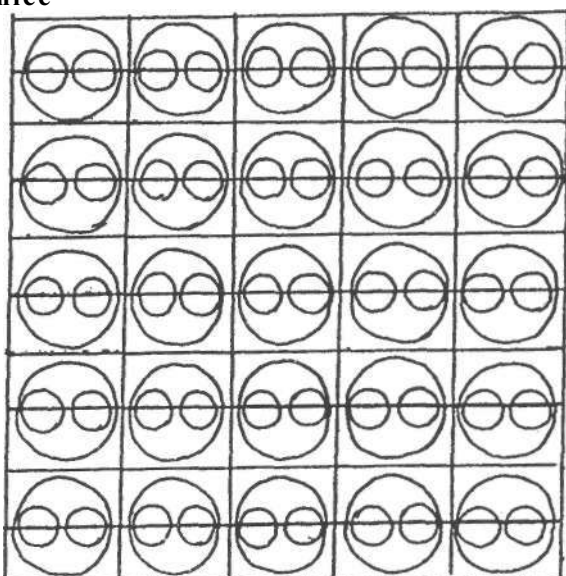

SI. 6. Valoviti niz povezanih polumjesečastih štitova od kojih svaki ima pridružen motiv kopljastog lista (BAIEMA 76, 100b, 234, DECOR 58e).

Salona, Simferijeve - Hezihijeve bazilika,

datiran u 5. st. po Kristu

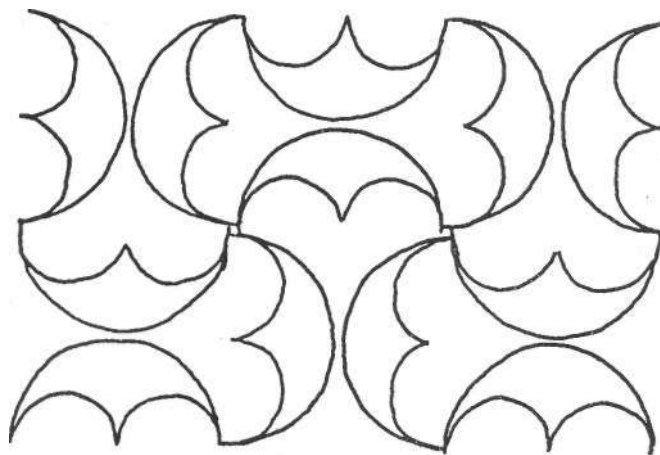
Sastavnice

SI. 7. Sastavnica s mrežom pravokutnika u kojima su upisani motivi polumjesečastog štita, raspoređenih tako da po dva štita međusobno zatvaraju crni krug u kojemu su upisana dva manja bijela kruga (BAIEMA 12, 21, 76, 314, DECOR slično 57b).

Salona, Porta Andetria,

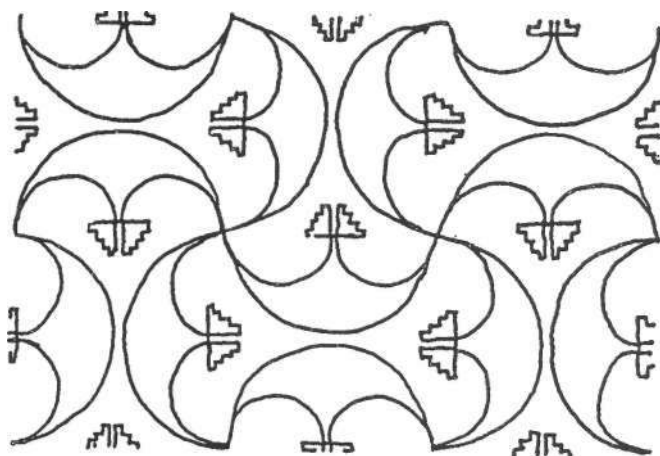
datiran u kraj 2. i početak 3. st. po Kristu

SI. 8. Sastavnica od nasuprotno postavljenih vodoravnih i okomitih valovitih nizova povezanih polumjesečastih štitova (BAIEMA 234, 455, DECOR 57f, 222d,e,f).

Stari Grad na Hvaru

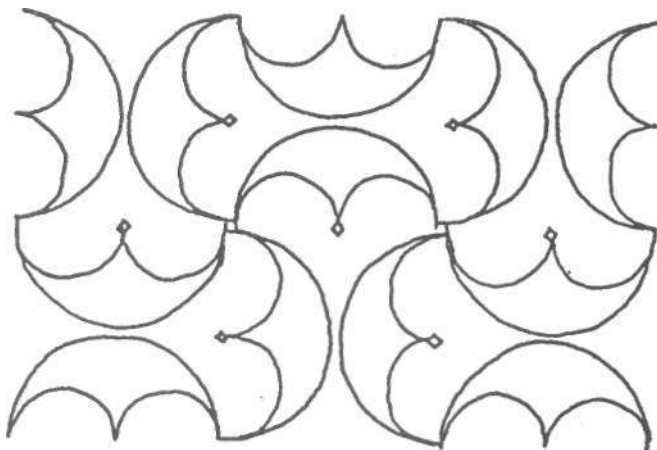
datiran na prelazu iz 2. u 3 st. po Kristu.

5/. 9. Sastavnica od nasuprotno postavljenih vodoravnih i okomitih valovitih nizova povezanih polumjesečastih štitova od kojih svaki ima pridružen motiv lista vinove loze (BAIEMA 234, 455, DECOR 58b, 222d,e,f).

Salona, Marusinac,

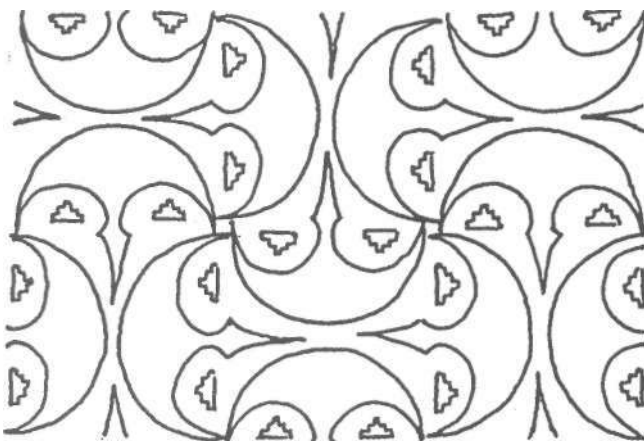
datiran u 5. st. po Kristu.

SI. 10. Sastavnica od vodoravnih i okomitih valovitih nizova povezanih višebojnih polumjesečastih štitova s točkom (BAIEMA 133, 455, DECOR 58b, 222e).

Salona, krstionički sklop Simferijeve - Hezihijeve bazilike,

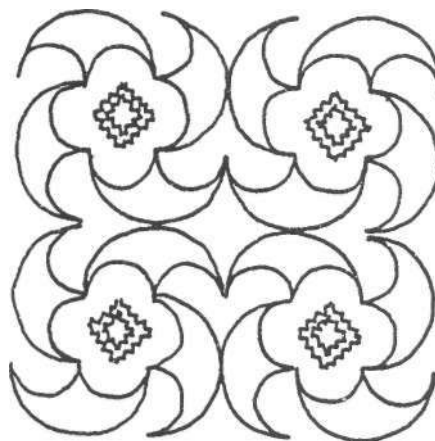
datiran u 6.
st. po Kristu.

SI. 11. Sastavnica od nasuprotno postavljanih vodoravnih i okomitih valovitih nizova povezanih polumjesečastih štitova (pelti) s klinastim ukrasom, a u međuprostorima su upisani zupčasti trokutići (BAIEMA 234, 455, DECOR 58b, 222d,e,f).

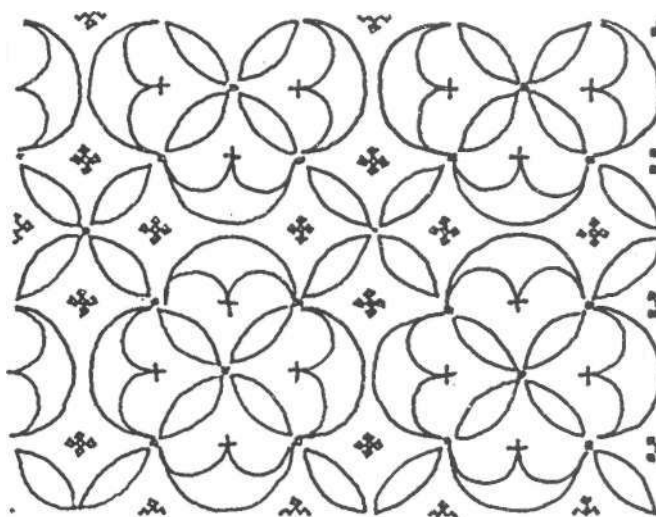
Kriiče kraj Ulcinja,

datiran u polovicu 6. st. po Kristu.

SI. 12. Sastavnica od virovitih četveroštitastih svastika sa upisanim zupčastim kvadratićem u središtu (BAIEMA 35, 76, 83, 84, 456, DECOR 223c).

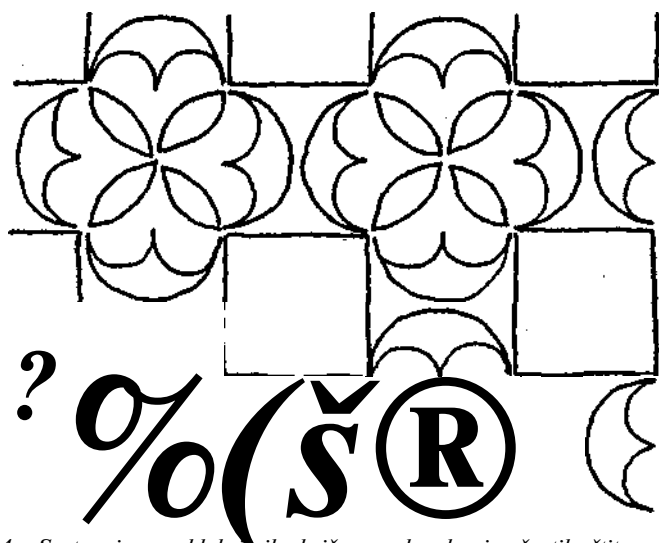
Salona, terme ispod bazilike Orientalis, datiran u drugu pol. 3. st. po Kristu.

5/. 13. Sastavnica od dijagonalno usmjerene mreže vretena koja čini četveroliste, čiji je svaki drugi red obložen sa četiri polumjesečasta štita s križićem tvoreći motiv oblokritnog križa i kvadrata konkavnih stranica u čijim središtima su upisani križoliki cvijetovi (BAIEMA 15, 16, 35, 76, 85, 107, 109, 133, slično 458, DECOR 228c + 229a).

Proložac, Borak,
Orlić,

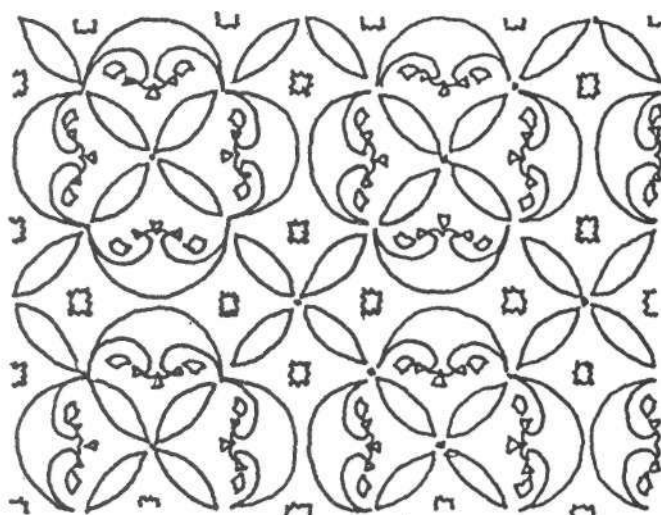
datiran na prelazu iz 3. u 4. st. po Kristu.
datiran pred kraj 3. st. po Kristu.

SI. 14. Sastavnica oblokrilnih križeva od polumjesečastih štitova u čijim su središtima motivi četverolista, a međuprostore popunjavaju kvadrati (BAIEMA 35, 76, 85, 109, 458, DECOR 227a+229a+b).

Orlić,

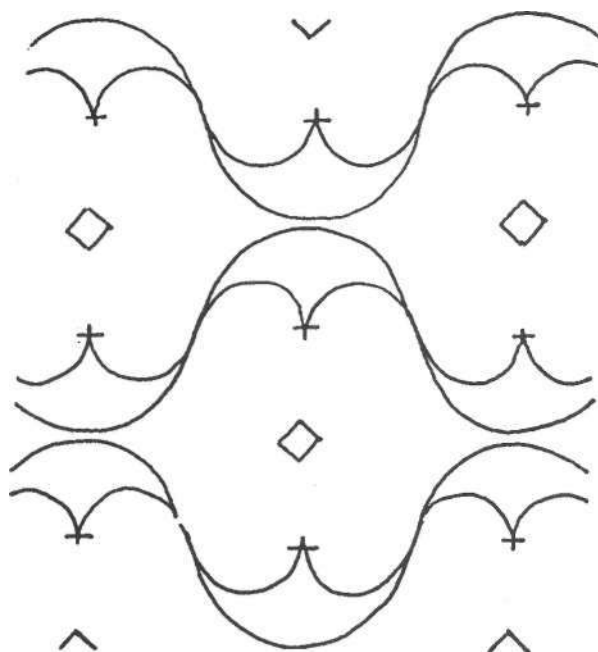
datiran pred kraj 3. st. po Kristu.

SI. 15. Sastavnica od dijagonalno usmjerene mreže vretena koja čini četveroliste, čiji je svaki drugi red obložen sa četiri polumjesečasta štita s tri kitice kojima su pridružena po dva polukružna ukrasa, tvoreći motiv oblokrilnog križa i kvadrate konkavnih stranica u čijim središtima su upisani zupčasti kvadratići (BAIEMA 15, 16, 35, 76, 85, 107, 109, 133, slično 458, DECOR 228c + 229a).

Salona, Marusinac,

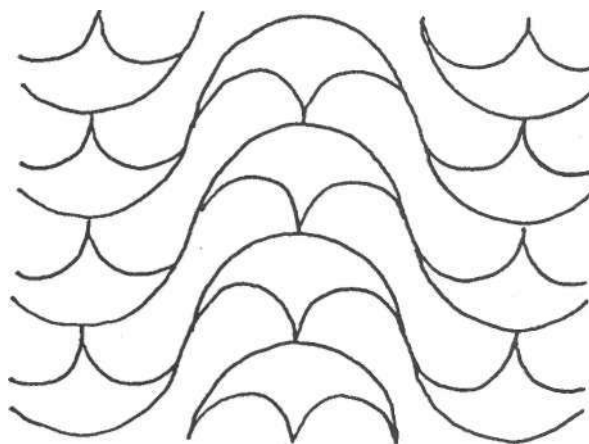
datiran u 5. st. po Kristu.

SI. 16. Sastavnica od nasuprotno postavljenih vodoravnih valovitih nizova povezanih polumjesečastih štitova, s upisanim kvadratićem (BAIEMA 234, 452, DECOR 249e).

Sase kod Srebrenice,

datiran u 3. ili 4. st. po Kristu.

SI. 17. Sastavnica paralelnih valovitih nizova povezanih višebojnih polumjesečastih štitova (BAIEMA 234, DECOR 222b).

Salona, konsignatorij Simferijeve

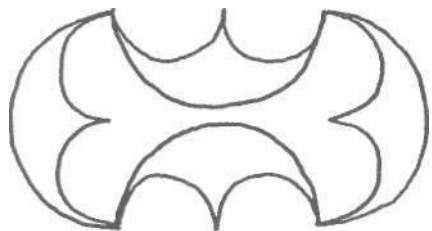
datiran u 6. st. po Kristu.

- Hezihijeve bazilike,

Salona, Honorijeva bazilika,

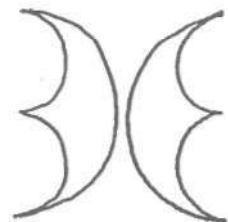
datiran u 6. st. po Kristu.

Pojedinačni motivi

SI. 18. Motiv vodoravnog i okomitog para polumjesečastih štitova (BAIEMA 76, 235, DECOR 57f).

Risan, datiran u 2 pol. 2. st. po Kristu.

SI. 19. Motiv para obrnuto okrenutih polumjesečastih štitova (BAIEMA 76).

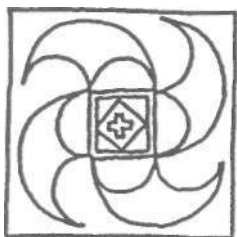
Risan,

datiran u 2 pol. 2. st. po Kristu.

SI. 20. Motiv virovite četveroštitaste svastike s upisanim salomonovim čvorom (BAIEMA 35, 76, 84, 456, DECOR 57g 223b).

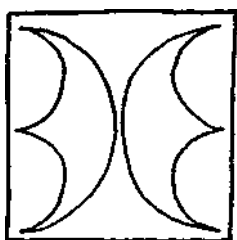
Petrovac na moru, datiran pred kraj 3. st. po Kristu.

SI. 21. Motiv virovite četveroštitaste svastike sa upisanim kvadratom (BAIEMA 35, 76, 83, 84, 456, DECOR 223d).

Iliđža,

datiran u 2. ili 3. st. po Kristu.

SI. 22. Motiv u kvadrat upisanog para obrnuto okrenutih polumjesečastih štitova (BAIEMA 76),

Domavija,

Sase kod Srebrenice,

datiran u 3. ili 4. st. po Kristu,

Salona, Marusinac,

datiran u 5. st. po Kristu.

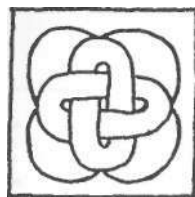
SI. 23. Motiv u kvadrat upisanog para obrnuto okrenutih polumjesečastih štitova (pelte) (BAIEMA 76), međusobno povezanih dijelovima dvostruke pletenice.

Salona, Marusinac, datiran u 5. st. po Kristu.

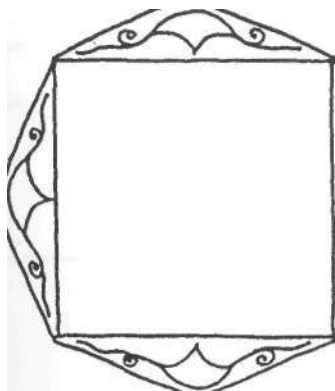
SI. 24. Motiv u kvadrat upisanog para obrnuto okrenutih polumjesečastih štitova s volutama (pelte) (BAIEMA 76, 129), i dva manja štita koji popunjavaju međuprostor.

Salona, Marusinac, datiran u 5. st. po Kristu.

SI. 25. Motivi u kvadrat upisanih dijagonalno postavljenih četveroštitastih (pelte) oblokrilnih križeva (kvadriloba) u čijim središtima su motivi salomonovog čvora (BAIEMA 35, 54, 76, 85, 366, slično DECOR 223).

Salona, Marusinac, datiran u 5. st. po Kristu.

SI. 26. Motiv četiri polumjesečasta štita (pelte) s vitičastim produžetkom koji upisani u osmerokut oblažu upisani četverokut (BAIEMA 129).

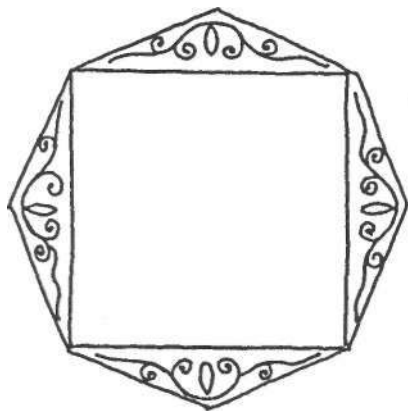
Salona, dijakonikon

Simferijeve

- Hezihijeve bazilike,

datiran u

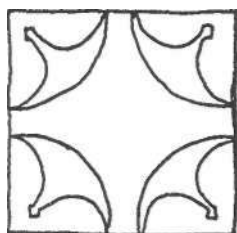
5. st. po Kristu.

SI. 27. Motiv jedne od inačica izvedbe četiri polumjesečasta štita s vitičastim produžetkom koji upisani u osmerokut oblažu upisani četverokut (BAIEMA 129).

Salona, diakonikon
Simferijeve
- Hezihijeve bazilike,

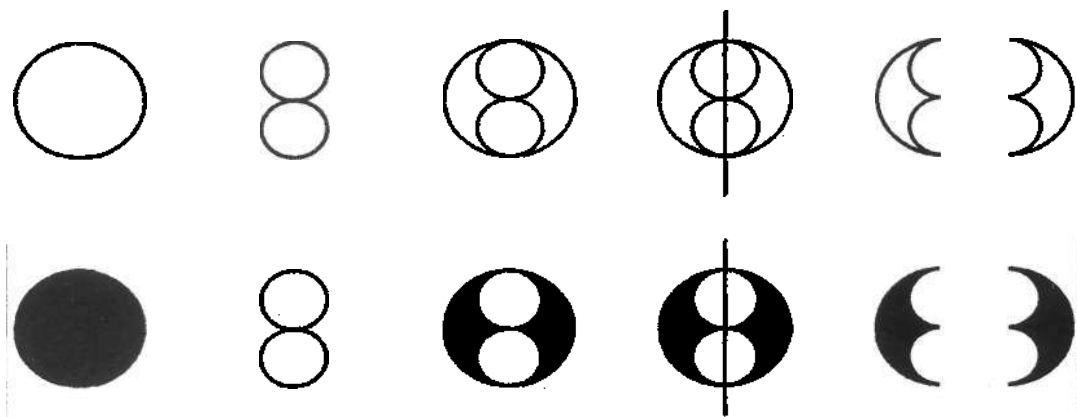
datiran u 5. st.
po Kristu.

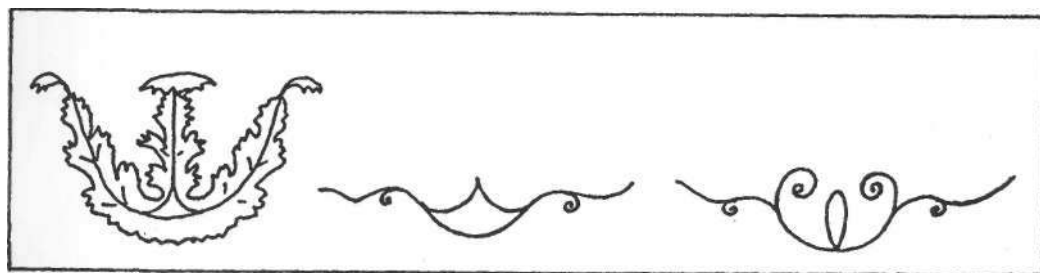
SI. 28. Četiri međusobno obrnuto okrenuta motiva polumjesečastog štita (BAIEMA 76) koji zatvaraju nepravilni osmerokut (BAIEMA 28).

Brač, Supetar,

datiran u 5. st. po Kristu.

SI. 29. Geometrijsko izvorište polumjesečastog štita

Sl. 30. Biljno izvorište polumjesečastog štita